

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

“Менежмент” кафедраси

Йўлдошев Н Қ

«ЎРТА ОСИЁДА БОЗОР НАЗАРИЯСИ ВА ТАЖРИБАСИ»

ТОШКЕНТ-2010

БОЗОР ВА УНИНИГ ЭЛЕМЕНТЛАРИ.

1. Бозор ҳақида тушунча. Бозорнинг таърифи.
2. Ибн Халдун : касб ва ризқ.
3. Ибн Халдуннинг товар ва бозорга берган таърифи.
4. И.Халдун: баҳо ва қиймат. Баҳога таъсир этувчи омиллар.
5. Ислом таълимотида баҳо.
6. Амур Темурнинг баҳо сиёсати.

1.Бозор ҳақида тушунча. Бозорнинг таърифи.

Шарқ балки бутун дунё олимлари ичида биринчи бўлиб Ибн Халдун бозор тушунчасини таърифлаб берди. Унинг таърифича, «бозор-хунармандчилик ишлаб чиқаришини такомиллаштириш ва меҳнат унумдорлигини оширишнинг рағбатлантириш омилдир. Хунарни у, «бозорда сотиладиган ва сотиб олишга таклиф қилинидиган товар»²² га ўхшатади. Шундай қилиб, Ибн Халдуннинг фикрича, бозор хунармандчилик ишлаб чиқаришини такомиллаштиришнинг рағбатлантирувчи омилдир.

Хунармандчилик товар ишлаб чиқарувчиларнинг малакасини ошиши, ижодий изланиши, ихтирочилиги ҳисобига ривожланади, натижада ишлаб чиқариш ҳажми ошади, тайёрланаётган маҳсулотлар такомиллашади, уларнинг ассортименти кенгаяди. Товар ишлаб чиқарувчиларнинг бундай серқирра, машаққатли меҳнати жамият томонидан тақдирланиши лозим. Хунармандчилик ишлаб чиқаришини рағбатлантирувчи омил бозор бўлиб, унда товар ишлаб чиқарувчиларнинг иқтисодий манфаатлари юзага чиқади ва тақдирланади.

Бозор ишлаб чиқаришни рағбатлантирувчи омил бўлиб, кишининг ҳўжалик фаолиятига кенг имкониятлар яратиб бериши учун эркин бўлиши лозим. Бозор-жамиятнинг турли ижтимоий гуруҳлари, ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар ўртасидаги ижтимоий муносабатлар йиғиндисидир. Бу муносабатларни чеклаш товар ишлаб чиқаришни бинобарин, иқтисодий ривожланишни секинлаштиради ва ҳатто тўхтатиб қўяди. Ибн Халдуннинг бозорга берган таърифидан келиб чиқадиган бу қоида бутун ҳам ўзининг илмий ва амалий аҳамиятини йўқотган эмас.

2.Ибн Халдун : касб ва ризқ.

Хунармандчилик ишлаб-чиқаришни таърифлаб, одам яратадиган барча меҳнат даромадларини йиғиндисини Ибн Халдун касб атамаси билан белгилайди. Касб одам ўз меҳнати ва қобилияти туфайли эришиладаган нарсадир. Касб одамнинг яшаш воситасидир; агар унинг ҳажми яшаш учун зарур воситалар йиғиндисидан ортиқ бўлса - бойликдир.

Касб ишлаб чиқарувчи учун фойдали бўлиш имкониятига эга. Касб эгасига у, агар ундан фойдаланилса ўзини яшаш воситалари билан таъминлаш

имконини беради. Акс ҳолда касб бефойдадир: «Марҳумга нисбатан мерос касбдир, чунки ундан марҳум фойдалана олмайди».

Меҳнат даромадларининг ишлаб чиқарувчи фойдаланмайдиган қисми сотиш жараёнига киради ва бошқа одамлар ҳожатини чиқаришга ишлатилади, буни Ибн Халдун ризқ деб атайди. Агар одам маҳсулотнинг ана шу қисмидан фойдалана олмаса у ризқ бўла олмайди : «Меросхўрларга нисбатан мерос ризқдир, чунки меросхўрлар ундан фойдалана оладилар.» Ишлаб чиқарувчи касбдан фойдаланиб, «уни фойдали ва зарур нарсага сарфлаб», ризқ яратадилар.

Ибн Халдун назарияси бўйича, касб ва ризқ одам меҳнат фаолияти жараёнида эришган яшаш учун зарур воситаларида, шунингдек унинг ортиқча қисмида намоён бўладиган мулкдир. Касб одамнинг яшаш воситалари яратишдан иборат ишлаб чиқариш имкониятидир. Ризқ- истеъмол ёки алмашув учун касб яратган бойликдир.

3.Ибн Халдуннинг товар ва бозорга берган таърифи.

Ибн Халдун товарда гавдаланган меҳнатнинг икки ёклама характерини кашф қилишга жуда яқинлашиб қолган. Яратилаётган ҳар бир маҳсулотда Ибн Халдун ундан ишлаб чиқарувчилар фойдалана олиш ёки фойдалана олмаслик хусусиятини фарқлаб берган. Ана шу мезондан келиб чиқиб, у маҳсулотларни: ишлаб чиқарувчи учун ўзининг ашёвий шаклида фойдали бўлган ва уни ишлатиш натижасида ишлаб чиқарувчи учун фойдали бўладиган турларга бўлади. Бундан у товарларни ўз истеъмоли учун яратилган ва алмашув учун яратилган товарларга бўлади. Бу билан у натурал ва товар хўжалигини фарқлаб беради.

Бозор, Ибн Халдун таърифича, меҳнат унумдорлигини рағбатлантирувчи омилдир. Меҳнат унумдорлигини оширишдан мақсад маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини оширишдир, агар маҳсулот сотиш учун ишлаб чиқарилса у товар бўлади. Товар ишлаб чиқарувчи ишлаб чиқариш ҳажмини кенгайтиришдан манфаатдор бўлиши лозим. Агар бозорга турли хил тўсиқлар қўйилса, товар ишлаб чиқарувчиларнинг манфаатдорлиги йўқолади, меҳнат унумдорлиги пасаяди.

Меҳнат унумдорлигининг ошишига Ибн Халдун ҳунармандчилик, санъат ва илм фанни ривожлантириш омили сифатида қарайди. «Шаҳар аҳолисининг меҳнати яшаш воситалари яратиш учун зарур миқдордан ошганда улар яшаш воситалари доирасидан ташқари бўлган ва фақат одамга ҳос бўлган илм-фан ва санъатга назар ташлайдилар.»²³

Ҳунармандчиликни ривожлантириш, меҳнат унумдорлигини оширишнинг пировард мақсади товар ишлаб чиқаришни кўпайтириш ва хизматларни кенгайтиришдир. Шунинг учун Ибн Халдун ўз асарларида товар тушунчасини беради: «Нон, ҳайвонлар, қуроллар ёки газмоллар товар бўлиши мумкин». «У фақат истеъмол воситалари эмас, балки меҳнат қуроллари ҳам товар бўлиши мумкин»²⁴ деб ҳисоблаган.

Товарларни қайси мақсадга йўналтирилишига қараб Ибн Халдун уларни истеъмол буюмлари мулкига бўлади: «Одам эришган барча ашёлар унинг эҳтиёжларини қондиришга сарфланса, улар истеъмол буюмлари деб аталади. Агар одам уларни ўзининг эҳтиёжларини қондиришга ишлатмаса, улар истеъмол буюмлари дейилмайди. Одам ўз меҳнати ва қобилияти туфайли эришган нарсалар мулк дейилади. Масалан, мерос марҳум учун у фойдалана оладиган истеъмол буюмлари эмас, балки мулкдир. Ундан фойдаланадиган меросхўрлар учун эса у истеъмол буюмидир.»²⁵

4.И.Халдун: баҳо ва қиймат. Баҳога таъсир этувчи омиллар.

Ибн Халдун ўз тадқиқотларида истеъмол қиймати ва қиймат тушунчаларини илгари сурган. Унинг фикрича, барча истеъмол қийматлари инсон меҳнати билан яратилади. Ўз даври учун Ибн Халдунинг истеъмол қиймати ҳақидаги тушунчаси катта аҳамиятга эга эди.

У қиймат сирини топган, меҳнатда қиймат субстанциясини кўра билган Шарқнинг биринчи олими эди:

«Одам фойдаланадиган ва бойлик сифатида эришадиган нарсаларнинг хаммаси агар улар ҳунармандчилик маҳсули бўлса, унга сарфланган меҳнатнинг қийматига тенгдир.»²⁶

«Одамлар фойда оладиган ҳар қандай даромад улар меҳнатининг қийматига мосдир. Агар кимдир умуман ишламаса, у ҳар қандай даромаддан маҳрум бўлар эди.»²⁷

Келтирилган таърифлардан кўриниб турибдики, Ибн Халдун меҳнатни қийматнинг асоси деб билган.

Ҳақиқатан ҳам «қиймат-товарда гавдаланган ижтимоий меҳнат, товар-ишлаб чиқарувчиларнинг ижтимоий меҳнатини ашёвий ифодасидир.»²⁸ Қиймат категориясини таърифлаб, Ибн Халдун унинг ижтимоий тавсифини берган: «Даромаднинг қиймати сарфланган меҳнат, ушбу буюмнинг бошқа буюмлар ўртасидаги ўрни, одамларга зарурлиги билан белгиланади.»²⁹ Классик сиёсий иқтисод ҳам қийматга худди шундай таъриф беради: «Қиймат ашёнинг табиий хусусияти эмас, балки товар ишлаб чиқарувчилари ўртасидаги ижтимоий муносабат, ашёвий қобик билан яширинган тарихий категориядир.»³⁰ Шундай қилиб, Ибн Халдун классик сиёсий иқтисоддан анча аввал қийматга умуман тўғри таъриф берди.

Шу билан бирга у қиймат ҳамда талаб ва таклиф қонуни бўйича шаклланадиган баҳо фарқини ажрата олмади. Шунга қарамасдан баҳони товар қийматидан олиш ҳолларини тушунтириб бериш учун Ибн Халдун талаб ва таклиф қонуни тушунчасини киритди. Унинг фикрича қиймат уни яратишга сарфланган меҳнат миқдори билан белгиланади, бироқ у талаб ва таклиф каби омилларга таъсирчан бўлади.

Унинг тушунтиришича товарнинг қиймати хом ашё меҳнат воситалари оралиқ товар ишлаб чиқарувчилар меҳнати қийматларининг йиғиндисига тенг. У: «Баъзи ҳунарларнинг меҳнати бошқа ҳунарларнинг меҳнатини ўз ичига олади. Масалан, дурадгорлик ёғоч буюмлардан, тўқимачилик калавадан фойдаланади, шунинг учун бу иккала ҳунарда меҳнат кўп ва қиймати баланд

бўлади. Агар буюмлар ҳунармандчилик меҳнати билан яратилмаса унда қийматга уларни яратишга сарфланган меҳнат қиймати қўшилади, чунки меҳнат бўлмаса предмет ҳам бўлмаган бўлур эди»³¹ - деб ёзган эди.

Товар ва унинг қиймати ҳақидаги фикрларини ривожлантириб Ибн Халдун алмашув масалалари бўйича ҳам айтиб ўтган. Алмашувда товарларнинг тенглаштирилишини у товарларда меҳнатни тенглаштириш шакли деб қараган. Шундай қилиб, у ўз замонасидан илгарилаб кетиб айирбошлашни эквивалентлик тамойилини асослаб берган. Бу бозор муносабатлари тизимида фавқулотда аҳамиятга эга.

Бозорнинг асосий элементларидан бири баҳодир. Ибн Халдун асарларида баҳо ҳақида қизиқарли фикрлар айтилган. Унинг фикрича, озиқ-овқат маҳсулотларининг баҳоси уларнинг бозордаги ҳажмига яъни таклиф ҳажмига боғлиқ. Ўз навбатида товарларга бўлган талаб жуда кўп омилларга боғлиқ.

Баҳоларнинг ўзгариш сабабларини ўрганиб у бугун ҳам тасдиқланадиган фикр билдирган. У: «Агар одамлар юз бериши мумкин бўлган офатлардан қўрқиб, озиқ-овқат маҳсулотларини ғамлаб қўймаганларида улар ўз баҳоларидан анча паст сотилган ва номуносиб алмаштирилган бўлур эди.»

Истеъмол бозори ва маркетинг муаммоларининг маълумотларига кўра, агар 1987 йилда аҳолининг фақат чорак қисми озиқ-овқат маҳсулотларини ғамлаган бўлса, 1990 йилга келиб товарларни сотиш миқдорини чеклашларига қарамай аҳолининг ҳаммаси маҳсулотларни захира қилиб қўйган. Масалан керагидан 1,5 марта кўп гўшт, 2 марта кўп чой ва консервалар, 1,7 марта кўп пойафзал сотиб олган

ЮНЕСКО топшириғига биноан ривожланаётган мамлакатларда аҳолини озиқ-овқат билан таъминлаш аҳволини ўрганган тадқиқочии гуруҳнинг маълумотларига кўра, сотувда йўқолиб кетган товарларнинг яна пайдо бўлиши учун уларни ишлаб чиқариш ҳажмини 6 марта кўпайтириш лозим. Таъминотнинг барқарорлигига ишончсизлик одамларни керагидан 5 марта кўп товар сотиб олишга мажбур қилади. Ибн Халдун баҳоларга таъсир этувчи бошқа омилларни ҳам кўриб чиққан. Бу омилларни у ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиш даражаси, ҳунармандчиликнинг ривожланиши, шаҳарларнинг ўсиши билан боғлаган. «Одамларга керак бўлган нарсалар, энг аввало уларнинг зарурлари - озиқ-овқат маҳсулотлари масалан, буғдой ва арпа сабзавотлар, нўхат, шунга ўхшашлар ва пиёз, саримсоқ ва бошқа дориворлар ҳамма бозорда бор шунингдек камроқ зарур бўлган ва зеб-зийнат буюмлари - ширинликлар, мевалар, куйлаклар, идишлар, бошқа турли хил ҳунармандчилик буюмлари ва қурилиш воситалари ҳам бор. Шаҳар кенгайиб унинг аҳолиси кўпайганда зарурий озиқ-овқат маҳсулотларининг нархи паст, ширинликлар, мевалар ва шунга ўхшаш зеб-зийнат буюмларнинг нархи баланд бўлади. Агар шаҳар аҳолиси кам сонли ва уларнинг турмуш даражаси паст бўлса тескари аҳвол бўлади.»³³

Ибн Халдун баҳолар даражасига ҳукмдорлар солган солиқларнинг таъсирини ҳам ўрганган. «Баъзан озуқа маҳсулотларининг баҳосига бозорларда ва шаҳар дарвозаларида, ҳукмдор фойдасига ёки солиқ йиғувчиларининг фойдасига олинадиган солиқлар ва йиғинлар қиймати киради. Шунинг учун солиқлар, йиғинлар кўп бўлмаган ёки умуман бўлмаган қишлоқ жойларига нисбатан шаҳарларда, айниқса сулола ҳукмронлигининг охирида баҳолар баланддир.»³⁴

Ибн Халдун бир товарнинг баҳосини ўзгаришини бошқа товарнинг баҳосига таъсир этиш механизмининг очишга ҳаракат қилган. У: «қимматчиликка солиқлар ундириш сабаб бўлади, чунки ижтимоий ҳаёт фақат давлат ўз ривожининг чегарасига етгандагина мукаммаллашади: бу вақтда давлат катта ҳаражатларни қоплаш учун аҳолига солиқлар солади. Ноқонуний йиғинлар ҳам қимматчиликка олиб келади, чунки ҳамма савдогарлар ўз товарларининг баҳосига ҳамма ҳаражатларни, шу жумладан ўзларининг яшаш ҳаражатларини ҳам киритадилар, шундай қилиб йиғинлар товарларнинг қиймати ва баҳосига киради.»³⁵ деб таъкидлаган.

Унинг фикрича нон аҳолини камбағал ночор табақаларининг кенг тарқалган овқатидир. «Ҳамма товарлар ичида нон баҳоси паст бўлиши лозим бўлган товардир. Чунки нонга эҳтиёж умумийдир, ахир камбағалга ҳам бойга ҳам албатта овқат зарур, муҳтожлар эса аҳоли ичида жуда кўпдир. Ноннинг арзонлиги ҳамма ерда турмушнинг яхшиланишига хизмат килади. Бу товарнинг алоҳида аҳамияти савдогарлар фойдасидан овқатланиш учун унинг аҳамиятини устун қўйишни тақозо этади.»³⁶

Ибн Халдунни бу гапининг маъноси шуки, у савдо фойдасидан воз кечиб ноннинг арзонлигини таъминлашни афзал билган.

5. Ислом таълимотида баҳо.

Баҳоларнинг шаклланиши масалалари мусулмон ҳуқуқшунослигида ҳам ўрганилган. Мусулмон ҳуқуқшунослари товарларнинг қиймати ва бозор баҳосининг фарқини билганлар, бинобарин баҳонинг товар қийматидан оғишини мумкин деб ҳисоблаганлар. Шариат бўйича баҳо маълум ва аниқ белгиланган пул бирликларида ифодаланиши лозим. Сотиб олинган нарсалар қийматини уларни сотиш ҳаражатлари ҳисобига кўпайиши капитални ўсиши ҳисобланган ва улар товар баҳосига киритилган.

Товар унга энг юқори баҳо берган шахсга сотилиши мумкин. Бироқ юқори баҳо бериш ҳақида қалбаки таклиф қилиш йўли билан баҳони кўтариш номаъқул ҳисобланади. Сотиб олиш ниятида эмас, балки бошқаларни юқорироқ баҳо беришга ундаш учун баланд нарх таклиф қилиш йўли билан товарларнинг баҳосини ошириш таъқиқланади. Шаҳар аҳолисига аталган товарларни шаҳарда юқорироқ баҳода сотиш учун шаҳар дарвозалари олдида сотиб олиш ман қилинади. Шаҳарликка қишлоқ хўжалик маҳсулотларини юқорироқ баҳода сотиш учун қишлоқликнинг вакили бўлиш таъқиқланади. Фойда олиш мақсадида ғалла ва ғалла маҳсулотларини сотиб олиш ва

баландроқ баҳода сотиш номақбул иш ҳисобланади, чунки бу ноннинг баҳосини кўтарилишига олиб келади.

Мусулмон иқтисодий таълимоти баҳоларнинг объектив характерини тан олган. Шариат бўйича ҳукмдорлар баҳоларни белгилашлари лозим эмас, чунки уларга бундай вазифа юклатилмаган. Муҳаммад пайғамбар: «баҳоларни белгиламамлар, уларни оллоҳ белгилайди,»-деб ҳукмдорларга буни ман қилган. Бундан баҳолар одамлар томонидан бошқарилмаган деган хулоса келиб чиқмаслиги керак, зотан уларни ҳокимият кучи билан эмас, балки талаб ва таклиф қонунини тан олган ҳолда иқтисодий чоралар билан белгилаш лозим демакдир.

Баҳоларни белгилаш савдогарларининг ҳуқуқидир, ҳукмдорларга жамият манфаатларига бевосита хавф туғиладиган ҳолларидан ташқари, бу ишларга аралашиш ҳуқуқи берилмаган.

Агар савдогарлар халқнинг мухтожлигидан фойдаланиб озиқ-овқат маҳсулотларининг нархларини хаддан ташқари кўтариб юборсалар, ҳукмдорлар баҳоларни тажрибали ва саҳоватли кишилар ёрдамида тартибга солиш ҳуқуқига эгадирлар.

Алишер Навоийнинг «Муншаот» (тахт ворисига мамлакатни идора этиш ҳақида насиҳат) асарида мамлакатни бошқариш усуллари, ҳукмдорнинг вазифалари, халқ фаровонлигини таъминлаш ҳақида қимматли фикрлар баён қилинган. Унда Навоийнинг 88 та мактуби жамланган. Ўз даврининг энг обрўли ва баланд мартабали давлат арбоби, йирик мутафаккири сифатида у мамлакатнинг сиёсий курашлари ва маданий ҳаёти марказида турган. Табиийки, бу унга кўп одамлар билан ёзишиб туришни тақозо қилган. Хуросон тахтининг вориси Бадиуззамонга ёзилган хатларининг бирида у, ҳукмдорнинг 30 га яқин вазифаси, жумладан бозор баҳоларини ҳар ҳафтада икки марта текшириш учун мухтасиблар (солик назоратчилари) тайинлаш ҳақида таъкидлаган.

6. А.Темурнинг баҳо сиёсати.

Моварауннаҳрда Темур ҳукмронлик қилган даврда мамлакат бозорларида баҳолар устидан доимий назорат ўрнатилган эди. Назоратчилар баҳоларни сунъий равишда кўтариб юборган савдогарларни қатъий жазолашар, олиб сотарларга қарши амалий чоралар кўрилар эди.

Кастилиядан Самарқандга элчи бўлиб келган Рюи Гонзалис де Клавихо ўз кундаликларида: «Узоқ сафардан қайтган Темур ўз саройи олдида халқ сайли ташкил этишни, ўша ернинг ўзида бир қанча дорлар қуришни буюрди, чунки у бу тантаналарда бировларга яхшилик ва саҳоват кўрсата олиш, бировларни эса оса олишини кўрсатмоқчи эди. У қайтишидан аввал гўштни қийматидан баланд баҳода сотган қассобларни жазолашни буюрди. Кейин у ўз молларини қиммат сотган косиблар, этикдўзлар ва бошқа хунаремандларни жазолади ва уларнинг пулларини тортиб олди»,³⁷ деб ёзган эди. Темур давлат амалдорларига улуфани (маошни) энг муҳим товарларнинг бозор баҳолари даражасига қараб тайинлар эди, шунинг учун у баҳоларга риоя қилишни

қабтий назорат қилар эди. Баҳолар ўзгарса улуфалар ҳам шунга мос равишда ўзгарарди. Бу хизматчилар маошларини истеъмол буюмлари баҳоларининг даражаси билан боғлашга қаратилган дастлабки уриниш эди. Ҳозирги замон иқтисодиётида бу иш ҳақини индекслаштириш дейилади. Ўрта аср мутафаккирларининг бозор ҳақидаги таълимотидан қуйидаги **хулосалар** келиб чиқади:

1) Бозор - бу одамларнинг хўжалик, ишлаб чиқариш, тижорат фаолияти эркинлигидир. У ишлаб чиқаришни ривожланиш ва меҳнат унумдорлигини ўсишига хизмат қилади.

2) Бозорда фақат истеъмол буюмлари эмас, балки ишлаб чиқариш воситалари ҳам товар сифатида эркин сотилади.

3) Баҳолар объектив ҳаракатга эгадир. Уларни куч билан эмас, балки иқтисодий чоралар билан тартибга солиш лозим.

4) Иш ҳақи даражасини белгилашда яшаш учун зарурий товарлар баҳоларининг даражасини ҳисобга олиш лозим.